

múltiples dimensions

Andrés Fábregas Puig
Universitat Intercultural de Chiapas

Encara que Mèxic com a estat té tres àmbits fronterers internacionals (nord: EUA; sud: Belice i Guatemala; sud-est: el Carib) quan es parla de “frontera” aquesta s’identifica, essencialment, amb la nord, la que limita amb els EUA. L’anàlisi de les causes que expliquen aquest “mirar cap al nord” de la societat mexicana són múltiples i canviants al llarg de la història: una aproximació a aquest fenomen permet conèixer les múltiples facècies del que representa el concepte de “frontera”.

Even though the nation-state of Mexico has three international frontiers (to the north: USA; to the south: Belize and Guatemala; to the south-east: the Caribbean Sea), when people speak of the Mexican ‘border’ this is essentially understood to be the frontier to the north, that shared with the USA. Any analysis that sets out to explain this ‘northward gaze’ of Mexican society must deal with causes that are multiple and that change with time: an approximation to this phenomenon allows us to come to grips with the multiple facets represented by the concept of ‘border’.

Introducció

Mèxic té tres àmbits fronterers internacionals situats, un al nord, limítrof amb els Estats Units d’Amèrica; el segon al sud, que limita amb Belize i Guatemala i, finalment, un tercer cap al sud-est, limítrof amb el Carib. D’aquests tres àmbits, el que la majoria de mexicans percep clarament és el que limita amb els Estats Units, la “frontera nord” o, senzillament, “la frontera”, com se sol dir a Mèxic. Les dues fronteres restants es perceben a escala regional i no per tota la població dels estats federats que limiten amb els països centreamericans. D’aquesta manera, per exemple, la població de l’estat de Chiapas que percep la realitat de la frontera és la que viu directament en algun dels municipis fronterers. Passa el mateix amb l’estat de Quintana Roo, que fa frontera no només amb Belize sinó també amb Guatemala. Tot i els esdeveniments actuals que han posat la frontera sud al primer pla de l’atenció nacional, a Mèxic, “la frontera”, continua essent el territori que limita amb els Estats Units.

Les causes que expliquen aquest “mirar cap al nord” de la societat mexicana són múltiples i canviants al llarg de la història de veïnatge gens fàcil per a tots dos països. És més, en cert sentit, tot Mèxic és frontera i això fa referència al fet que en els límits del nord comença o acaba no només Mèxic, sinó tota l’Amèrica Llatina. En termes de la història mexicana, és a la ruta nord on es localitzen els contrastos més clars entre Mèxic o l’Amèrica Llatina i els Estats Units. El nord de Mèxic i el sud dels Estats Units és on es confronta el desenvolupament i el subdesenvolupament, amb tot el que això implica. A més, la “voluntat imperial” que ha estat present a la història de l’Amèrica Llatina i en els processos de forja dels Estats Nacionals, ve del nord. El gran territori on està situat el mercat laboral més gran del planeta es localitza al nord, a l’altre costat de la frontera mexicana, és un immens imant que atrau multituds de treballadors que busquen el “somni americà”. No hem d’oblidar el fet que Mèxic va perdre, l’any 1848, la meitat del seu territori (dos milions de quilòmetres quadrats) en una guerra amb els Estats Units, que va tenir uns resultats devastadors per al país i que

encara avui perviuen a la memòria col·lectiva dels mexicans. Tampoc deixa de ser important la percepció dels mexicans que al nord hi ha una frontera cultural, és a dir, un món diferent, amb una llengua diferent, amb unes ocupacions culturals divergents de les de Mèxic. Tot això conforma un complex de percepcions que fan del nord, “la frontera”.

En el món acadèmic mexicà, la “frontera nord” ha estat àmpliament analitzada i discutida per un gran nombre d’intel·lectuals i científics socials que inclou des d’escriptors, pintors, músics, polítics, fins a antropòlegs, sociòlegs, economistes o historiadors. No es pot dir el mateix de la “frontera sud” tot i que en els darrers vint anys la situació ha anat canviant. Els centres d’investigació més importants de Mèxic, com El Colegio de México o la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic (UNAM), fa més de mig segle que van instal·lar programes d’investigació amb referència a la “Frontera Nord”. El Centro de Estudios de la Frontera Norte es va fundar durant la dècada dels anys 1970 i va ser l’antecedent de l’actual Colegio de la Frontera Norte amb seu principal a la ciutat de Tijuana. Per contra, els primers programes i projectes d’anàlisi de la “Frontera Sud” es van iniciar el 1982, i els centres d’investigació localitzats en diversos estats de la “frontera sud”, que dediquen esforços a l’anàlisi d’aquesta última es van fundar en els anys intermedis i finals de la dècada dels vuitanta i principis dels noranta. La “frontera sud” de Mèxic és un tema recent de les ciències socials que cada cop crida més l’atenció a un nombre creixent d’investigadors.

Els primers passos en l’estudi de la frontera sud mexicana

El plantejament d’un projecte d’anàlisi antropològica de la frontera sud es va gestar la segona meitat de l’any 1983, al Centro de Investigaciones y Educación Superior en Antropología Social (CIESAS).¹ El disseny del projecte va contemplar l’elaboració del concepte de frontera i la seva aplicació a la realitat del sud mexicà, la posada en pràctica d’un ampli exercici d’etnografia seguint una temàtica concreta, i per descomptat, la formació d’un equip d’investigació. El plantejament de l’estudi

antropològic de la frontera sud de Mèxic es va elaborar des del punt de vista de l’ecologia cultural, desenvolupada al país per Ángel Palerm.² Dins dels paràmetres i del mètode esmentat, es va situar el concepte de frontera, fent servir també el plantejament d’Owen Lattimore (1968), que el va aplicar en el transcurs dels seus estudis orientals. Aquests plantejaments van ser àmpliament discutits amb el grup d’investigació creat per analitzar la frontera sud de Mèxic i format de manera multidisciplinària, però sota l’orientació antropològica. Els temes centrals del projecte van ser el de la formació històrica de la frontera sud, l’elaboració de la identitat nacional des de la frontera sud, la situació religiosa a la frontera sud, les estructures locals de poder, la formació de nous poblats a la franja fronterera de la selva chiapaneca, la situació de la classe mitjana en algunes ciutats de la frontera sud, els patrons d’assentament i el paper de les artesanies a l’hora de forjar els perfils culturals de la frontera sud. A més, s’hi va afegir l’estudi de casos, les biografies de personatges repre-

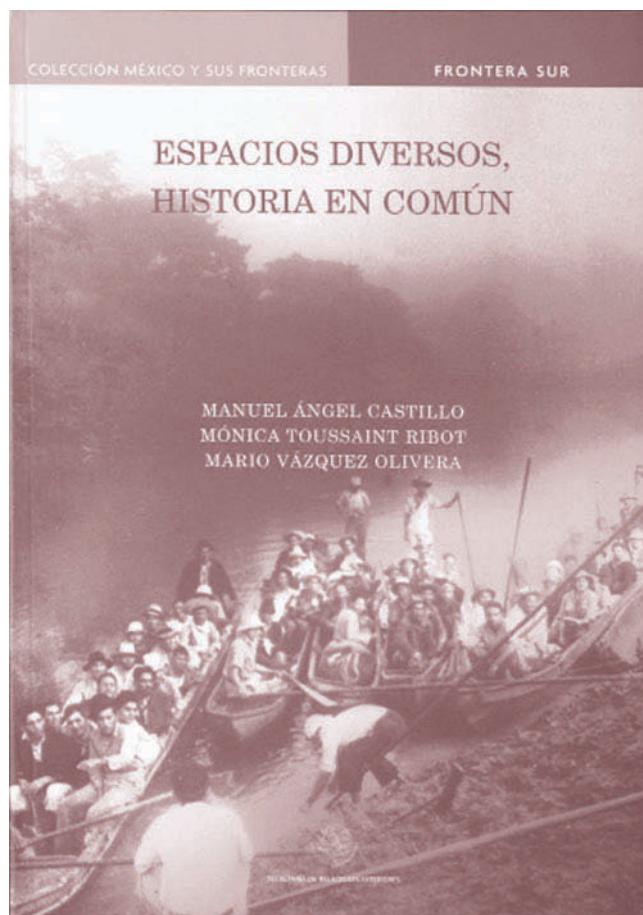
1. Aquest any, el director general del CIESAS era l’arqueòleg Eduardo Matus. La institució pertanyia a l’àmbit de la Secretaria de Educación, el titular de la qual era un important intel·lectual: Jesús Reyes Heróles. En aquella època hi havia la Subsecretaria de Cultura (que es va transformar en el Consejo Nacional para la Cultura y las Artes), i el seu titular era un destacat diplomàtic mexicà, Juan José Bremer Martino. Aquest va ser qui va encarregar al CIESAS l’elaboració d’un projecte d’investigació de la frontera sud. Els resultats d’aquest projecte, entre altres usos, van nodrir el Programa Cultural de las Fronteras, Zona Sur. La responsabilitat de dissenyar el projecte i dur-lo a terme va recaure en Andrés Fábregas Puig.

2. Ángel Palerm, republicà català, es va exiliar a Mèxic a conseqüència del cop d’Estat de Francisco Franco. Va estudiar antropologia a la Escuela Nacional de Antropología e Historia a la ciutat de Mèxic, on va tenir de mestre, entre altres destacats antropòlegs, Paul Kirchhoff, inventor del concepte de Mesomèrica. Als Estats Units va estar en contacte amb Julian Steward, Eric Wolf, Karl Wittfogel i altres destacats antropòlegs nord-americans, seguidors del mètode de l’ecologia cultural proposat per Steward. Cap al 1966 va tornar a Mèxic on va iniciar una tasca de grans proporcions per a l’antropologia mexicana. Entre els molts temes que va introduir al país, un dels més influents va ser el mètode de l’ecologia cultural, que encara continuen desenvolupant els que en vam ser deixebles.

El nombre d'estudis sobre la frontera sud de Mèxic ha estat significativament més reduït en comparació amb els dedicats a la Frontera Nord de Mèxic -amb els EUA- la qual cosa posa de manifest com es configura, cultural i socialment, el mateix concepte de "frontera".

sentatius, la vida dels quals il·lustrava com era viure a la frontera sud de Mèxic.³

L'any 1983, la frontera sud de Mèxic es percebia de manera confusa al país. L'atenció dels mexicans cap als territoris del sud, va ser provocada, en aquestes dècades, per factors d'ordre intern i d'ordre extern. El 1983 es va difondre pel país la notícia que les principals reserves d'energia, tant de petroli com de producció d'electricitat, es localitzaven al sud. El que es coneixia com a "sonda de Campeche", situada davant les costes d'aquest estat del sud de Mèxic, garantia, segons es deia, l'abastiment petroler del país i assegurava durant dècades la introducció més important de divises provinents de l'exportació de cru. A més, els grans rius del sud com el Grijalva a Chiapas, van ser convertits en fonts d'energia quan s'hi van construir immenses plantes de producció d'electricitat aprofitant-ne els cabals. L'energia per produir llum va venir del sud de Mèxic, movent, a més a més, les plantes industrials i garantint l'abastiment d'energia elèctrica al gran conglomerat metropolità que és el Districte Federal. A aquesta aportació del sud, s'hi va afegir la inauguració a Cancún d'un centre de turisme internacional pensat per competir amb altres centres semblants del Carib i Miami als Estats Units. El sud començava a adquirir certa importància a l'escenari nacional. Uns anys abans, les guerres internes en alguns països de l'Amèrica Central, a Guatemala, Nicaragua i El Salvador, havien cridat l'atenció de la societat mexicana, a causa de, en part, l'àmplia mobilització popular, que es manifestava pels carrers de les ciutats mexicanes, a favor dels esforços de transformació que es duïen a terme en aquells països, aconseguida pels comitès de solidaritat, especialment el dedicat a El Salvador i Nicaragua. A més, les guerres de l'Amèrica Central van provocar fluxos d'immigració nous per al país. De fet, Mèxic, al llarg de la seva història, ha ostentat una obertura notable cap a la recepció de refugiats polítics com el cas dels republicans espanyols, el més destacat de la història recent del país, per haver contribuït a la vida cultural i científica de Mèxic, o els arribats d'Amèrica del Sud (argentins, xilens, brasilers, uruguaians, paraguaians, bolivians, colombians), intel·lectuals en la majoria dels casos. I el mateix passava a l'A-

mèrica Central, ja que la intel·lectualitat guatemalenca o salvadorenca va emigrar perseguida per les dictadures de les dècades dels anys 1940 i 1950. Però a la segona meitat dels anys 1970, es van desencadenar una sèrie de guerres violentes a Guatemala, Nicaragua i El Salvador que van fer que milers de camperols, especialment salvadorenys, emigressin al llarg de la frontera sud mexicana. Aquests moviments massius van cridar l'atenció no només del país, sinó també de les Nacions Unides i d'altres organismes internacionals. Cap a l'any 1980 hi havia més de 100.000 refugiats, camperols centreamericans, al llarg del territori de la frontera sud mexicana. Per primera vegada, Mèxic acollia aquest nombre tan elevat d'immigrants camperols que contrastava amb les anteriors immigracions de científics i intel·lectuals.⁴ Les guerres centreamericanes van afectar el país de diverses maneres i van provocar actuacions diplomàtiques mexicanes importants que van introduir canvis significatius, no només en l'estil de fer política internacional de l'estat de Mèxic, sinó també en l'orientació general de les relacions amb els països de l'Amèrica Llatina. La dimensió meridional de Mèxic es va introduir a la memòria de la societat, emfatitzant l'existència d'una frontera i de la importància que tenia com a àmbit de con-

vergència amb històries i cultures similars. Això es va reafirmar l'11 de gener de 1994, data de l'alçament armat de l'Exèrcit Zapatista de Liberación Nacional a Chiapas.

La repercussió acadèmica del projecte d'investigació antropològica de la frontera sud de Mèxic es va manifestar no tan sols en les publicacions sinó també en la fundació del Centro de Investigaciones y Educación Superior del Sureste (CIESAS-Sureste) l'any 1985, amb seu original a la ciutat de Tuxtla Gutiérrez, capital de l'estat de Chiapas i amb grups d'investigació a l'estat de Quintana Roo. Amb el temps, aquest centre es va traslladar a la ciutat de San Cristóbal, Las Casas, Chiapas, mentre que els grups d'investigació de l'estat de Quintana Roo es van traslladar a l'estat de Yucatán per formar el Programa Peninsular del CIESAS. Amb tot això, s'ha impulsat des dels territoris de la frontera sud mexicana, l'anàlisi dels fenòmens fronterers i en general de la societat i la cultura al sud i sud-est del país. En el futur s'haurà d'examinar la producció d'aquests centres als quals es van unir el Centro de Investigaciones para México y Centroamérica de la Universidad de Ciencias y Artes de Chiapas (CESMECA), el Programa de Investigaciones del Sur de México de la Universidad Nacional Autónoma de México (PROIIMSE) amb seu a San Cristóbal, i el Colegio de la Frontera Sur amb seu en aquesta ciutat. Aquest complex de centres d'investigació duen a terme l'activitat bàsica de creació del coneixement sobre els processos socials i culturals al sud i sud-est de Mèxic i com a part d'això, de la frontera sud mexicana.

Les primeres lliçons sobre la frontera sud de Mèxic

Les primeres reflexions resultat del projecte d'anàlisi antropològica de frontera sud de Mèxic es van exposar en un breu assaig titulat *México frente a la frontera sur* publicat el 1984.⁵ En aquest text es va destacar el fet que el propi país desconeixia la situació de la frontera sud mexicana, la importància dels factors interns i externs a l'hora de modelar la frontera, i la urgència d'atenció més acurada, no només per part dels acadèmics, sinó també per part del govern davant la polèmica plantejada pel subdesenvolupament en els límits de l'estat na-

cional mexicà amb l'Amèrica Central. És més, la reflexió de la frontera sud va permetre explorar amb més deteniment el fet fronterer en si, i establir línies d'exploració analítica, així com descobrir temes relacionats amb la situació fronterera. En aquells anys, 1983-1985, l'aspecte principal de la reflexió va revelar que l'establiment de fronteres a l'Amèrica Llatina no és unívoc sinó pluridimensional, de manera que es formen processos dinàmics de successives transformacions històriques. Les fronteres culturals, o la dimensió cultural de les fronteres, és un fet que transcendeix els límits polítics tant internacionals com a l'interior de l'estat nacional, com ho mostra el cas de Mèxic. Això darrer és el que es reconeix quan s'admet la pluriculturalitat d'una societat. El mateix passa amb la dimensió ètnica de la frontera localitzada en contextos nacionals o desbordant els límits de les fronteres nacionals. Però també passa que la formació d'una frontera –parlem de l'Amèrica Llatina– tingui lloc en el context de la convergència d'històries particulars, i es demostra l'existència de processos d'ecologia cultural que influeixen en la societat i les seves transformacions. El territori és un àmbit on es genera, es concreta i es desenvolupa la consciència d'una experiència històrica comuna i d'una identitat que s'hi associa. En altres paraules, les fronteres són àmbits que relacionen diferents ecologies culturals on hi ha nexes i contactes que dinamitzen la vida quotidiana. Fins i tot, els nexes a les fronteres són tan intensos que faci-

3. Aquesta temàtica es troba a les primeres publicacions que van resultar del projecte d'investigació que inclouen els números 124 a 129 de la sèrie Cuadernos de la Casa Chata, Mèxic, CIESAS, 1985.

4. No disposem d'una anàlisi de les influències culturals d'aquesta població, inclosa la introducció de tecnologies de cultiu o de plantes que avui són d'ús corrent al sud de Mèxic. És important l'estudi de les innovacions ecológico-culturals del sud de Mèxic a causa de l'acció d'aquests nuclis d'immigrants, per entendre l'actual varietat cultural a tot el sud de Mèxic.

5. Vegeu FÁBREGAS PUIG, Andrés. "México frente a la Frontera Sur". *Integración*. Any 1, volum 1 [Mèxic] (novembre-desembre 1984), p. 5 a 7.

6. Sobre aquests agrupaments juvenils, estructura, origen i organització es pot consultar la revista *Desacatos* [Mèxic, CIESAS] (2005), número 14.

liten el sorgiment de noves cultures forjades des de les combinacions que les pròpies interrelacions van teixint. D'aquí es formen nous àmbits regionals que alhora, desemboquen en la formació de noves fronteres, en un moviment permanent que provoca la diversitat cultural i social. L'anàlisi de les situacions de frontera és un mitjà per examinar la formació de noves societats en el sentit més ampli de la paraula (Fábregas; Tomé, 2002).

A la història mundial, els assentaments fronterers han estat tan recurrents que la possibilitat d'establir comparacions és amplíssima. Historiadors i antropòlegs han dirigit els seus esforços cap a l'anàlisi de les situacions de frontera i el paper que tenen en l'emergència, la consolidació i el desenvolupament de formacions socials, configuracions culturals i marcs institucionals. Tot i que l'Amèrica Llatina, en el sentit més ampli de la paraula, comparteix herències culturals que es remunten a la història anterior a l'arribada dels europeus, i que han estat redefinides durant els llargs anys de colònia, a més dels processos posteriors de descolonització, aquest territori evidencia diferències importants derivades dels diversos contextos històrics –de processos concrets en la formació dels estats nacionals. En aquests processos, cada estat nacional format a l'Amèrica Llatina, va originar i va consolidar lleialtats, va elaborar símbols d'identitat nacional i va establir fronteres polítiques. No és un cas aïllat el fet que aquestes fronteres polítiques travessen regions culturals que queden dividides en territoris nacionals, com és, precisament, el cas de la frontera sud de Mèxic que limita amb Guatemala.

El cas de l'estat nacional Mexicà, vist des de la frontera sud, il·lustra el que s'ha esmentat anteriorment perquè les seves fronteres cap al nord i cap al sud van resultar dissemblants en llurs dimensions. En efecte, la frontera nord estableix una línia divisòria entre el món de l'alt desenvolupament tecnològic, amb una clara vocació d'expansió, i el món llatinoamericà, immers en les complexitats del nou colonialisme i de les realitats pluriculturals internes a cada estat nacional. En aquest context, l'afirmació que "todo México es frontera" té sentit. Per contra, les fronteres cap al sud i cap al sud-est amb l'Amèrica Central i el Ca-

rib són àmbits de convergències multinacionals, de dimensions pluriculturals, però amb històries similars, com ho il·lustra la frontera entre Mèxic i Belize. En aquest ús, convergència no és sinònim d'homogeneïtat social i cultural, sinó que es refereix a la reunió d'històries particulars que provenen de la formació dels estats nacionals a Mèxic, a l'Amèrica Central i al Carib. L'exploració analítica de la frontera sud de Mèxic mostra que la formació de les delimitacions del territori nacional no és intel·ligible fora del procés de descolonització que va conformar els límits polítics –les dimensions polítiques– de l'estat nacional. La teoria i la pràctica del concepte de frontera en el context concret de la delimitació del territori colonial de Nueva España, que esdevindria l'estat nacional mexicà, es va ajustar a les variades situacions locals que hi havia abans de la presència castellana. Les institucions agràries que van sorgir durant el procés de colonització en el marc del constant moviment de fronteres, indiquen la recurrència en la concessió de formes específiques de propietat sobre la terra que, en el centre i l'occident de Mèxic i en una part del nord, van resultar en la formació d'una pagesia lliure en contrast amb la que va quedar lligada a l'*encomienda*, com va passar al sud de l'actual país (Fábregas, 1986; Tomé i Fábregas, 1999).

La formació de les fronteres mexicanes cap al sud no es va fer en el context d'un procés lineal sinó més aviat cíclic, que ha continuat fins els nostres dies, amb el moviment de població desplaçant-se cap a les selves, que té lloc a Chiapas, però també a Tabasco, Campeche i Quintana Roo. Aquests moviments poblacionals han remarcat la frontera amb l'Amèrica Central emfatitzant-ne la dimensió política. Si penetrem al passat és possible observar que els moviments poblacionals del sud de Mèxic van tenir causalitats dissímils i complexes. En alguns casos van ser grans epidèmies les que van impulsar la població a moure's. En d'altres, van ser grans conflictes com el que es coneix per "guerra de castes", sobretot a la península de Yucatán, fet clau per entendre la consolidació de la frontera política entre Mèxic i Belize. En el cas de l'estat de Chiapas, els coneguts com a pobles indis es van desplaçar cap a la selva en diferents moments, per

L'atracció cap la frontera nord de Mèxic té profundes causes històriques però, sobretot, el nord de Mèxic i el Sud dels EUA és on es confronten, de manera més abrupta, el desenvolupament i el subdesenvolupament.
Fotografia: mur fronterer EUA-Mèxic.

esquivar els règims de treball tant de les finques o grans propietats, com de les plantacions. A *grosso modo*, aquests moviments van succeir cap els segles XVII, XVIII i XIX, i es van tornar a repetir a principis de la dècada dels 70, en ple segle XX. Durant els anys colonials, els moviments poblacionals més importants es van desplaçar cap a orient, a les planes al·luvials de l'actual estat de Tabasco i a Palenque, a l'actual estat de Chiapas, cap al nord de la gran selva. Aquests moviments, inclosos els del segle XX, han posat de relleu la dimensió política de la frontera amb l'Amèrica Central.

Una de les fases més importants en la formació de les fronteres al sud de Mèxic està relacionada amb el saqueig de fustes fines de la selva i l'extracció de xiclet, especialment cert per entendre la conformació de la frontera entre Mèxic i Belize. Igual d'important per entendre la formació de la frontera política entre Mèxic i Guatemala va ser l'establiment de les *monterías*, és a dir, campaments dels talladors del bosc tropical i dels que van establir grans plantacions de cafè, que en un altre temps van ser tan característiques a regions com el Soconusco, tant pel costat mexicà (Chiapas) com pel costat guatemalenc. Cal destacar la importància d'aquestes *monterías* i plantacions en el moment en què Mèxic i Guatemala van signar el tractat definitiu d'establiment de les fronteres nacionals l'any 1882.

Les actuals dimensions de la frontera sud mexicana

El Carib, la frontera amb aquest mare nostrum americà i els pobles que hi viuen és encara confusa en la percepció col·lectiva dels mexicans. Els problemes polítics sorgits entre el govern que va presidir Vicente Fox Quezada i el règim de Cuba, ara en vies de superació –almenys això és el que declaren tots dos governs– van oferir una certa “mirada cap al Carib” que, malgrat tot, encara no consolida una clara percepció de la situació de la frontera. Aquesta condició limítrofa, amb molts enllaços històrics (García Díaz i Guerra Vilaboy, 2002) entre Mèxic i el Carib, és encara la “frontera emergent” cap al sud-est.

A la frontera amb l'Amèrica Central han estat, altre cop, els grans desplaçaments de població els

que han remarcat els límits polítics. Chiapas, a la regió del Soconusco, tradicionalment rep una allau de treballadors que provenen sobretot de Guatemala durant la temporada de la collita del cafè, entre els mesos de novembre a març. Amb els canvis de tinença de la terra a Chiapas, les grans plantacions tendeixen a desaparèixer per ser substituïdes per variants de petita propietat o de propietat comunal. Això afecta el moviment poblacional de treballadors cap a Chiapas, que està essent substituït per un altre, massiu, de pas cap a la frontera nord. Però existeixen nuclis de població centreamericana que s'estableixen a Chiapas, com passa amb la població d'origen hondureny amb residència a la ciutat de Tapachula i en altres petites ciutats de la costa chiapaneca. Els moviments poblacionals procedents de l'Amèrica Central que busquen creuar la frontera nord de Mèxic per aconseguir arribar als Estats Units, han traslladat la frontera nord al sud. En aquests moviments poblacionals s'hi veuen implicats sectors de població

centreamericana que provenen no només de la pagesia, sinó també de les ciutats. Un dels sectors que més destaca són les bandes (gangs) juvenils conegudes amb el nom de maras, que han acaparat l'atenció dels mitjans massius de comunicació a causa dels fets de violència amb què se'ls associa.⁶ Les notícies de la televisió mexicana que es transmeten des del DF i la "premsa nacional" impresa a la capital de la república, parlen constantment d'aquestes bandes juvenils, de manera que contribueixen a escampar la idea d'una frontera sud on impera la violència. Tot i que els mitjans poden exagerar, és cert que l'actuació de les bandes juvenils és real i és part de la complexitat dels moviments poblacionals procedents de l'Amèrica Central que s'introdueixen al país per l'estat de Chiapas, buscant poder creuar cap als Estats Units. Però el fet més rellevant d'aquests moviments poblacionals, segons el meu parer, és que la pròpia població de Chiapas es mou massivament, amb una tendència creixent, cap al nord, cap a la frontera, amb l'objectiu de creuar la línia i establir-se temporalment als Estats Units. La població emigrant chiapaneca s'uneix, d'aquesta manera, a grans contingents dels estats d'Oaxaca i Guerrero, al Pacífic Sud, i a altres que provenen de l'estat de Yucatán, Quintana Roo i Campeche. Cap al golf, a orient, la població de l'estat de Veracruz està emigrant massivament cap als Estats Units. Aquests moviments són importants per entendre la situació de la frontera sud mexicana perquè els Estats Units exerceixen una pressió permanent sobre l'estat nacional mexicà per segellar la frontera. En el cas de Chiapas, els moviments massius de població, sobretot de la pagesia indígena, són recents i es van incrementar a partir del moviment zapatista. El procés en si s'hauria d'analitzar urgentment. En termes de la percepció de la frontera sud per part de la resta del país, aquests moviments poblacionals són definitius en la configuració d'una "imatge fronterera" que s'afegeix al que passa al nord. És cert que cap al nord, la violència també ocupa un lloc central a les notícies de televisió i a les pàgines de la premsa escrita. La decisió del govern nord-americà de construir un mur per aturar l'allau humana que ve de l'Amèrica Llatina, no és tan sols una ignomínia sinó que no resol res. El

que sí ha provocat és un augment considerable de la tensió entre el govern de Mèxic i el dels Estats Units a causa de la situació dels anomenats "in-documentats", la legalització dels quals és un assumpte de disputa entre els dos països. Aquesta "dimensió nord" de la frontera sud de Mèxic és un aspecte cabdal a l'hora d'entendre la seva posició actual i la percepció que la població mexicana en té.⁷ La llunyana –vista des del sud– frontera nord, comença a la frontera sud per virtut dels moviments poblacionals, no només procedents de l'Amèrica Central sinó dels mateixos estats del sud de Mèxic.

És un fet que els canvis actuals en els estats de la frontera sud mexicana causats pels moviments de població, d'anada i tornada, introduiran, o de fet ja han introduït, trets que mereixen una anàlisi per comprendre i explicar les transformacions culturals en aquesta part del país. Les mateixes comunitats indígenes passen per un procés cada vegada més complex de canvi cultural i de barreja que estan definint les diferents maneres de viure actuals. Al mateix temps, la presència de pobles indis del sud de Mèxic als Estats Units, estan introduint nous idiomes, percepcions culturals i maneres de ser que estan passant a formar part de la pròpia configuració cultural als Estats Units, aprofundint en la pluriculturalitat de l'Amèrica del Nord. Una de les tasques més urgents de l'antropologia contemporània és examinar aquests nous processos i explicar-los, no només quant a la situació actual, sinó en la perspectiva que porten. En l'actualitat mexicana en general, els moviments de població massius que volen traspasar la línia fronterera del nord, no tan sols posen l'atenció en aquesta frontera com "la Frontera" sinó que situen la perspectiva del sud en una altra dimensió. Els corrents migratoris es produeixen per tot Mèxic i es dirigeixen, la gran majoria d'ells, cap als Estats Units. S'ha establert una interrelació cultural que avança la complexitat de la varietat de la cultura en tots dos àmbits nacionals, els Estats Units i Mèxic, i empeny cap a la formació de noves identitats, sobretot entre els sectors més joves de la població implicada. Els grups juvenils organitzats a les ciutats del sud de Mèxic són portadors de noves identitats que són explicables, en bona part,

EUA, com un dels mercats de treball més gran del món, esdevé un immens imant que atrau multituds de treballadors que cerquen el "somni americà".
Fotografia: grup de treballadors preparats per a anar a treballar als EUA des de Mèxic.

per aquests moviments d'anada i tornada entre Mèxic i els Estats Units.

Hi ha una altra dimensió de la frontera sud mexicana que canviarà la realitat dels moviments poblacionals. Em refereixo al fet que la percepció més generalitzada de la dimensió d'aquesta frontera és la política. És a dir, cap al sud, la societat mexicana –parlant en termes generals– ha percebut la demarcació política com allò que és important mentre que al nord, aquesta percepció es trasllada a la cultura. Això està associat als processos de formació dels estats nacionals a l'Amèrica Llatina en contrast amb els Estats Units. Les diferències culturals entre Mèxic i els països de l'Amèrica Llatina es consideren menors en contrast amb les diferències culturals amb relació als Estats Units, on la tradició saxona és la que domina. Per contra, a la frontera sud, es fa èmfasi a ressaltar la diferenciació política per afirmar la nació mexicana enmig d'un entorn cultural d'afinitats. El que és important al nord és destacar la diferència cultural per reafirmar la identitat mexicana. Sens dubte, caldria aprofundir més en aquesta argumentació, tot i que depassa els propòsits d'aquest text. Però cal assenyalar

que a la bibliografia mexicana i a la d'Amèrica del Nord i Mèxic, dedicada a l'anàlisi de la frontera nord, la dimensió política és inexistent, i al seu lloc és la dimensió cultural la que es recalca. Dit d'una altra manera, la dimensió política està inclosa dins la dimensió cultural mentre que a la bibliografia dedicada a la frontera sud passa el contrari. Als Estats Units, la preocupació acadèmica s'ha dedicat, aclaparadorament, a l'anàlisi dels resultats culturals de la immigració *hispana*, és a dir, dels llatinoamericans, en la configuració actual de la

7. Sobre les migracions dels pobles indis de Mèxic cap als Estats Units, vegeu FOX, Jonathan; RIVERA-SALGADO, Gaspar (coord.) *Indígenas Mexicanos Migrantes en los Estados Unidos*. Mèxic: Cámara de Diputados; Universidad Autónoma de Zacatecas; The University of California; Miguel Ángel Porrúa, 2004.

8. La bibliografia següent és representativa d'aquest tipus d'anàlisi: ANZALDÚA, Gloria. *Borderlands. La Frontera. The New Mestiza*. Aunt Lute Books, 1987; ROSALDO, Renato. *Cultura y Verdad*. Mèxic: Grijalbo, 1991; ZÚÑIGA, Víctor. *Voces de Frontera*. Monterrey: Universidad Autónoma de Nuevo León, 1998.

Mèxic esdevé, en si mateix, una "frontera" entre l'Amèrica del Nord i l'Amèrica Llatina i entre el progrés i la pobresa. Fotografia: joves centreamericans detinguts en la seva temptativa de passar la frontera.

"cultura nord-americana". Això és el que conté la discussió sobre la creació de la condició de chicano, primer, i actualment de la condició d'*hispano*.⁸ Els contingents provinents de Chiapas s'estableixen als Estats Units al voltant de la ciutat de Miami, als estats de Dakota del Nord i Dakota del Sud i a l'estat de Virgínia. A la ciutat de Los Angeles, a més dels quatre milions de mexicans que hi viuen, hi ha al voltant de dos milions de salvadorenys i un número considerable de guatemalencs. A San Francisco, la població del Salvador és significativa i la mexicana creix cada cop més. De manera que la població de la frontera sud de Mèxic i la del nord de l'Amèrica Central, ha establert una presència irreversible als Estats Units. Els extrems de Mèxic s'han enllaçat a causa dels grans moviments poblacionals que adquireixen la dimensió més important per elaborar una explicació sobre l'estat que guarden les situacions frontereres, no només en el cas mexicà, sinó en el llatinoamericà en general. Són els moviments de desplaçament de la població, els emigrants, els portadors d'una nova energia per animar la transformació social. Això implica noves dinàmiques en les situacions de frontera, com ho mostra el cas de la frontera sud mexicana. En el futur no només l'antropologia sinó també les ciències socials en general hauran d'abordar l'anàlisi de les fronteres a l'Amèrica Llatina amb nous ulls, analitzant-ne la dinàmica de les situacions i les noves configuracions culturals i socials que aprofundeixen en la complexitat de

la realitat contemporània. A més, els conflictes per la delimitació de les fronteres com a límits polítics, van en augment a l'Amèrica Llatina i no només en el cas dels límits internacionals sinó també a l'interior dels estats nacionals. És el cas de les fronteres de Chiapas i Oaxaca o els conflictes pels límits entre Colima i Jalisco o entre Yucatán i Campeche. A l'Amèrica del Sud, els conflictes a les fronteres entre els estats nacionals no només disminueixen sinó que augmenten. Els casos de Colòmbia i Veneçuela, o de Xile i Argentina, o de Xile i Perú, o Perú i Equador, o entre Veneçuela i Brasil, són significatius. Enmig d'aquests conflictes, els moviments poblacionals –com el cas mexicà– enllacen els extrems dels estats nacionals a l'Amèrica Llatina, i provoquen canvis en la composició de les poblacions nacionals i en llurs configuracions culturals. No hem de deixar de fixar-nos en els canvis i transformacions dels pobles originals, de la "condició índia" de l'Amèrica Llatina davant d'aquestes dinàmiques. La velocitat dels processos és un repte no només pels mètodes de la ciència sinó també per la imaginació dels investigadors. És evident que això augmenta la complexitat en el propi procés analític i en l'elaboració de l'etnografia i l'explicació. Caldrà emfatitzar que no es pot prescindir de l'anàlisi dels grans corrents migratoris per entendre les noves configuracions frontereres en el continent americà i el Carib.

En les actuals situacions de globalització, l'anàlisi de les situacions de frontera no s'ha de reduir a la qüestió territorial entre estats nacionals. La revisió crítica de la hipòtesi fronterera, permet afirmar la varietat de les situacions de frontera i la multicausalitat de llur formació. De la reflexió sobre la frontera sud mexicana se'n deriva la importància d'establir els contextos concrets de la teoria i la pràctica del concepte de frontera, tenir en compte la varietat dels processos i arribar a l'elaboració de l'explicació sense extrapolacions històriques, socials o culturals.

Una frontera s'estableix a partir de l'activitat humana, dels acords i desacords de la pròpia història i de la dels altres. A partir d'aquest moment, la frontera és modelada i transformada per l'activitat i el creixement demogràfic de la comunitat con-

Les fronteres s'estableixin a partir de l'activitat humana, tot modelant-se i transformant-se per l'activitat i el creixement demogràfic de les comunitats fronteres concretes.

Fotografia: homes centreamericans a l'espera d'entrar a Mèxic per la seva frontera sud.

creta o pels resultats del domini que exerceix sobre una altra població. El canvi, la transformació, el moviment de la situació de frontera, la seva condició històrica, social i cultural, és el centre de l'anàlisi de la qüestió fronterera. Les situacions de frontera estan associades a processos d'expansió de societats o estats, al tancament d'una societat, a la formació d'estats nacionals, a processos de moviments de població. No hi ha un sol tipus de frontera, una dimensió unívoca de la frontera, i la seva tipologia està en funció de l'òptica des de la qual s'analitzi. Els trets característics d'una societat de frontera no poden generalitzar-se a través de la història, senzillament perquè l'establiment d'una frontera no genera una situació d'immobilitat. La situació de frontera, sigui la que sigui, s'ha d'explicar en el seu context exacte, en el seu moment i amb relació als processos que la van originar i la van fer possible.

BIBLIOGRAFIA

FÁBREGAS PUIG, Andrés. *La formación histórica de una región: los Altos de Jalisco*. México: Ediciones de la Casa Chata (CIESAS), 1986.

FÁBREGAS PUIG, Andrés; ROMÁN GARCÍA, Carlos. *Frontera Sur. Cambio estructural en Chiapas: cambios y perspectivas*. Tuxtla Gutiérrez: Universidad Autónoma de Chiapas, 1988.

FÁBREGAS PUIG, Andrés. "La pluriregionalidad de la Frontera Sur". *Universidad de México. Revista de la Universidad Nacional Autónoma de México*. Volumen XLV, [México] (abril de 1990), núm. 471, p. 9 a 15.

FÁBREGAS PUIG, Andrés. "El concepto de frontera: una formulación". A: Alain BASAIL RODRÍGUEZ (coord.) *Fronteras des-bordadas. Ensayos sobre la Frontera Sur de México*. México: Juan Pablos/Universidad de Ciencias y Artes de Chiapas, 2005, p. 21 a 51.

GARCÍA DÍAZ, Bernardo; GUERRA VILABOY, Sergio. *La Habana/Veracruz. Veracruz/La Habana. Las dos orillas*. Veracruz: Universidad Veracruzana/Universidad de La Habana, 2002.

LATTIMORE, Owen. "The frontier in History". A: MANNERS Robert A.; KAPLAN, David (ed.) *Theory in Anthropology*. Chicago: Aldine Atherton, 1968, p. 374 a 386.

MACLEOD J., Murdo. *Historia socioeconómica de la América Central Española. 1570-1720*. Guatemala: Piedra Santa, 1980.

TOMÉ, Pedro; FÁBREGAS PUIG, Andrés. *Regiones y fronteras. Una perspectiva antropológica*. Zapopan: El Colegio de Jalisco, 2002.